

A baloldali útkeresés egy társadalomtudós szemein keresztül

OTDK dolgozat

Jelige: JHI302

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	3
I. fejezet A baloldal kezdeti reformja, a posztdemokrácia elmélet.....	4
A globalizáció hatása a baloldalra.....	5
A munkásosztály átalakulása/eltűnése.....	6
Politikai pártok a posztdemokráciában.....	7
A posztdemokrácia következménye	10
II. fejezet: A neoliberalizmus két válsága és furcsa tovább élése.....	11
A 2008-as hitelválság.....	11
A 2009-es euróválság.....	12
A két válság magyarázata.....	13
III. fejezet: A világ a válságok után.....	17
Populizmus: Politizált nosztalgia.....	17
Korrupció és igazságtalanság, a neoliberalizmus lényege.....	19
A baloldal jövője (?)	20
IV. fejezet A posztdemokrácia fogadtatása, illetve tovább gondolása.....	23
Baloldal. Merre tovább?.....	27

Bevezetés

A baloldaliság válságban van. A politika egyik alappillére az elmúlt évtizedekben egyre rosszabb pozícióba került, miközben mindig úgy tűnt, hogy megvan a kiút. Ezekről azonban egytől egyig kiderült, nemhogy nem kiutak, hanem csak még rosszabbá tették a helyzetet. Nem csak a baloldal van válságban, hanem a liberális demokráciák is. A hidegháború alatt ez az ideológia versengett a szovjet típusú államszocializmussal. Ennek 1991-ben a Szovjetunió bukása vetett vége. Akkor az volt a felfogás, hogy győzött a „jobb ideológia.” Ahogy azt Fukuyama mondta, a történelemnek vége, elérkeztünk a tökéletes rendszerbe. Azonban most, 30 évvel ezután láthatjuk, közel sincs vége. A nyugati típusú liberális demokrácia több válságon is átesett már, de ezek egyenként sem voltak képesek arra, hogy a rendszert megdöntsék. Most viszont azt láthatjuk, hogy egy olyan instabil helyzet alakult ki, ahol ez nem csak egy tézis, hanem bizony valóság is lehet, most éli legnagyobb válságát. Nem külső hatalmak akarják megbuktatni a demokráciát, vagyis nem teljesen csak ők, hanem a demokráciában lévő emberek vágnak valami másra, valamire, amiről úgy érzik, az övék. Ugyanis az elmúlt pár évben kialakult az a trend, hogy az átlag dolgozó emberek elvesztették hitüket a rendszerben, mert úgy érzik, eltávolodott tőlük, már nem az ő érdekeiket képviseli. Ez az érzés pedig onnan jön, hogy a liberális demokráciákra rátelepedett a neoliberalizmus. A neoliberalizmus egy nehezen megfeythető ideológia, mivel nem hegemon, folyamatosan változtatja, hogy mit gondol a világról, de célja mindig ugyanaz: kialakítani a számára tökéletes világot.

Erről a világról ír Colin Crouch brit szociológus, politikai gondolkodó. A munkáspárt szimpatizánsa, Crouch már több évtizede próbál magyarázatot találni azokra a problémákra, amelyekkel a baloldálnak szembe kell néznie, valamint egy magyarázatot arra, miért is alakult úgy a világ, ahogy, és mi várható, ha a rendszer továbbra is így marad. 2003-ban pedig előállt egy olyan tézissel, ami azután sokak szerint valóra vált, mások szerint viszont teljes zsákutca. Ez volt a posztdemokrácia elmélet. Dolgozatomban ezt az elméletet fogom feldolgozni, bemutatni különféle szempontok alapján, majd egy rövid összegzés után rátérni azokra a tényezőkre, a gazdasági válságtól a populizmus előre töréséig, amelyek mind-mind hozzájárultak a demokrácia meggyengüléséhez. Ezen kívül pedig, amire igazán szeretnék kitérni, hogy Colin Crouch, aki magát első körben egy tradicionális marxista gondolkodónak vallotta, hogyan váltott teljesen irányt, ez hogyan jelenik meg a műveiben, valamint- ami szerintem a legfontosabb- milyen megoldási lehetőségeket kínál a baloldálnak.

I fejezet. A baloldal kezdeti reformja, a posztdemokrácia elmélet

Colin Crouch Isleworth-ben született 1944. március 1-jén. Az LSE-n szerzett BA fokozatot és az oxfordi Nuffield College-ban doktorált. 1969-ben Crouch szociológia oktatóként kezdett dolgozni a London School of Economicsban. 1972-től 1973-ig a Bathi Egyetem oktatója és a Fialat Fábiánusok elnöke, 1973 és 1985 között a London School of Economics and Political Science szociológiai előadója és olvasója volt. Ezután, 1985 és 1994 között az oxfordi Trinity College munkatársa és a szociológia professzora az Oxfordi Egyetemen. 1995 és 2000 között a Bodleian Könyvtár kurátoraként dolgozott. 1995 és 2004 között a szociológia professzora, és a Firenzei Európai Egyetemi Intézet Politikatudományi Tanszékének elnöke, 2005-től 2011-ig a Warwick Business School kormányzás és közigazgatás professzora volt. 2005-ben a Brit Akadémia tagjává választották. 2011 óta a Warwicki Egyetem Nemzetközi Kormányzási és Közigazgatási Központjának emeritus professzora.¹ Emellett a kölni Max Planck Társadalomkutatási Intézet külső tudományos tagja. 2003-ben jelent meg a politikatudományt alapjaiban megváltoztató műve a Post-Democracy. A könyv, habár egyáltalán nem hosszú (mindössze 120 oldal) mégis hatalmas port kavart a politológus világban. Többen nem értettek vele egyet, azonban 2022-re úgy tűnik, hogy Crouchnak több mindenben is igaza volt. Nézzük, hogy mit állít ebben a műben.

Először, magát a posztdemokráciát, mint fogalmat mutatom be, majd elemeire bontva megvizsgálom, hogyan és miért jött létre ez a fogalom. A szerző szerint a posztdemokratikus társadalom az, amely továbbra is rendelkezik és használja a demokrácia összes intézményét, de ezek egyre inkább formális burokká válnak. Az energia és az innovációs készlet a demokratikus színtérről a politikai-gazdasági elit kis köreibbe kerül

Ez egy pontos megfogalmazás, azonban nem csak ennyiből áll maga a posztdemokrácia. Ennek okai a következők:

1. Globalizáció
2. A munkásosztály átalakulása/eltűnése
3. Politikai pártok a posztdemokráciában

¹ The British Academy: Colin Crouch életrajza
https://www-thebritishacademy-ac-uk.translate.google/fellows/colin-crouch-FBA/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=hu&_x_tr_hl=hu&_x_tr_pto=sc

A globalizáció hatása a baloldal számára

A különböző nagyvállalatok az évtizedek alatt szisztematikusan túl nőttek az egyéni országok kormányzási kapacitását. Ezek a vállalatok már sokkal több befolyással rendelkeznek, mint régebben. Ha nem tetszenek a szabályok, amelyek rájuk vonatkoznak egy országban, akkor egyszerűen elmennek egy másik országba, ahol a szabályok megengedőbbek, vagy éppen nincsenek. Ez a folyamat Crouch szerint az 1980-as években kezdődött, amikor a vállalatok egy hatalmas változáson mentek keresztül. Létrejött az úgynevezett „phantom firm”, avagy a fantom cég.² A fantom cég modell Japánból indult, ahol a cégvezetők úgy döntöttek, az alkalmazottak személyiségét, és hűségük minőségét egy központi terv alapján fogják kialakítani. Ezen kívül azonban a cégek elkezdtek egyre jobban decentralizálódni.

Kialakult egy tendencia, ahol a vállalatok igyekeztek folyton változtatni az identitásukat, hiszen folyamatosan részt vettek különböző átvételekben, összeolvadásokban és gyakori átszervezésekben, azért, hogy így próbálják meg elkerülni, illetve levetkőzni magukról a múltban szerzett rossz hírnevet. Ekkoriban jön létre például az ideiglenes munkaszerződés, valamint az egyéni vállalkozó titulus is ekkor kap szárnyra. Ezek a változások azt eredményezték, hogy manapság mára egyetlen egy elsöprő kereslet lett a leendő munkavállalókat nézve: A rugalmasság.³

Crouch szerint ez a váltás alapjaiban határozta meg a globalizációt, ugyanis azáltal, hogy a cégek ennyire rugalmasan tudnak lenni, akár hétről hétre arculatot váltani, ha a kereslet úgy kívánja, képesek sokkal agresszívakban terjeszkedni, és eljutni más országok piacaira. Ezekből azután a cégek hatalmas profitra, és még nagyobb befolyásra tesznek szert. Ezáltal pedig képesek lesznek aláásni a kormányok önbizalmát. Ez azt jelenti, hogy elvesztik a hitet abban, hogy képesek jól kormányozni egyedül. Mivel ezt elveszítik, a hitet a kormánynak, így egyre inkább nyitják meg az utat a privát szektornak, és saját feladataikat pedig kiszervezik. Elindul

² Colin Crouch (2004): Post-Democracy. Polity Press 35. oldal

³ Colin Crouch (2004): Post-Democracy. Polity Press 36. oldal

egy olyan láncreakció, melynek a vége az, hogy a kormányoknak nem lesz más feladatuk, mint tenni arról, hogy a piac teljesen szabad legyen.

A munkásosztály átalakulása/eltűnése

A következő probléma a munkásosztály átalakulása, illetve eltűnése. A 19. század végére a munkásságnak sikerült magát szakszervezetekbe tömöríteni, és így képes lett különböző politikai célokat elérni. A szerző külön figyelmet szentel Franciaországra, Svájcra, Svédországra, Nagy-Britanniára, Dániára, illetve az Amerikai Egyesült Államokra.

A 20. század közepére, e mozgalmak nagyra nőttek, ugyanis a munkásság száma egyre nőtt, főleg Európában. Azután a 60-as évek közepén a munkásosztály elkezdett csökkenni, elsősorban Észak-Amerikában, az Egyesült Királyságban, illetve Skandináviában. Kivételt képzett ez alól Olaszország, Spanyolország, Franciaország, mert ott még mindig relatíve nagy volt az agrárréteg és még nagyban zajlott az iparosodás. A csökkenésnek több oka volt:

- a növelt produktivitás,
- az automatizálás,
- illetve növekvő igény a szolgáltatási szektorban dolgozókra.

Az 1980-as években aztán összeomlott a tényleges gyárakban való termelés, illetve a technológia változása oda vezetett, hogy az 1990-es években, habár még mindig sokan dolgoztak munkásként, az új munkások száma egyre csökkent. A szerző szerint a 20. század végére a munkásság lett a történelem vesztese. Itt jön aztán a kérdés, hogy akkor mégis hogyan tovább. Crouch úgy gondolja, a válasz a többi osztályban van.⁴

Ezek az osztályok egyáltalán nem hegemonok, mint az általános munkásság. Professzionálisak, adminisztrátorok, irodai és értékesítési dolgozók, pénzügyi vállalatok dolgozói, közszféra, illetve a jóléti állam dolgozói (a közszférában, állami fenntartásban dolgozók tartoznak ide. Ezek a munkakörök nem tömörülnek szakszervezetekbe, a saját különböző szervezeteik pedig egyenként túlságosan gyengék. A szavazási szokásaik is teljesen különbözőek.⁵ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az ezekbe az osztályokba tartozó emberek teljesen fásultak

⁴ Colin Crouch (2004): Post-Democracy. Polity Press 55. oldal

⁵ Colin Crouch (2004): Post-Democracy. Polity Press 58. oldal

lennének a közélethez. Ők igenis igyekeznek aktívan részt venni a választásokon, szeretnék befolyásolni a közéletet. Ahogy azt már korábban is említettem, választási szokásaik nagyon mások, nem mindig ugyanazon oldalra szavaznak. Teljesen szét vannak szórva a politikai spektrumon. Egy valamiben viszont egyezik a véleményük: támogatják a jóléti államot, különösképpen az egészségügyet, az oktatást, valamint a nyugdíjakat.

Ami igencsak fontos, hogy ezek az emberek nem támogatják a közszféra privatizációját, és amikor a 2000-es évek elején a balközép pártok próbálkoztak ehhez hasonló intézkedésekkel, akkor társadalmi elégedetlenséggel találták szembe magukat. Természetesen vannak nagy hierarchikus különbségek is. Kevés összeköttetés van a másfajta pozíciókban lévő alkalmazottak között. A magas beosztásban dolgozó emberek többségében az elit politikai igényeihez kapcsolják magukat, azonban a fehérgalléros dolgozóknál már nem látunk ilyen fajta elhatározást. Ezek a problémák fogadták az európai baloldali pártokat a Szovjetunió felbomlásakor, illetve az utána következő időszakban. Erre érkezett egy válasz az 1990-es évek végén, valamint a 2000-es évek elején. Ezt a választ hívja a szerző reform baloldallnak. Ennek az ideológiának a hívei a már előbb említett időszakban több közép-bal pártban vezető szerepre tudtak szert tenni.

A legjelentősebb pártok a Third Way, New Labour, Neue Mitte, Reformisti voltak.⁶ Ezeknek a pártoknak a korábbi szociális bázisa a sorozatos választási bukások, valamint a pártok munkásságtól való eltávolodása, és a neoliberális gazdasági rendszerbe való beilleszkedése miatt elkezdett eltávolodni, ezzel pedig a pártok fennmaradása is kétséges lett.

Politikai pártok a posztdemokráciában

Ezzel az elemzéssel pedig rá is térek az utolsó fejezetre a pártrendszerekre a leendő posztdemokratikus társadalomban. Crouch szerint a pártok a modern korig a következőképpen néztek ki:

„A pártokat különböző körök alkotják, a legkisebbtől, a legnagyobbig. A legkisebb a vezetői magot tartalmazza tanácsadóival együtt. Következnek a parlamenti képviselők, majd az aktív tagok, akik nagyon sok időt szánnak arra, hogy a pártnak dolgozzanak, akár helyi képviselőként, akár fizetett párt alkalmazottként. A következő körbe a rendes tagok tartoznak,

⁶ Colin Crouch (2004): Post-Democracy. Polity Press 63. oldal

majd a támogatók vagy hűséges szavazók. Végül pedig a legnagyobb körben a szélesebb célválasztók”.⁷

Ez a rendszer körkörös, ugyanis a pártelnök a párttagok közül jön, akik az aktivisták közül kerülnek ki. Ez pedig megmutatja azt a szándékot és célt, amit a párt választói képviselnek. Ez a modell Crouch szerint különösen fontos a magát baloldali, munkáspárti pártoknak valló pártoknak, akik először különféle társadalmi mozgalmakként jöttek létre, és csak később váltak tipikus parlamenti pártokká.

A szerző azonban felhívja a figyelmet egy trendre, ami a 20. század közepén kezdődött. A pártok vezetői elkezdtek úgy látni, hogy a tradicionális szavazóbázisuk már nem elég. A lojális szavazók mellé szükségesnek érezték az általános szavazókat is megszólítani. A párt egy másabb irányt vett fel, olyan új aktivisták jöttek, akik nem az eredeti irányt szerették volna követni. Ez azonban konfliktushoz vezetett. Ez egy természetes folyamat, mondja Crouch, ugyanis a pártoknak időnként meg kell újulni ahhoz, hogy mindig relevánsok és erősek legyenek. Azonban most, a posztdemokrácia felé haladó világban a pártok, a szerző szerint, egy nagyon nem jó irányba tartanak. Egy olyan irányba, amivel lényegében a neoliberális berendezkedésbe állnak bele.

Crouch szerint a multinacionális cégek megjelenése, valamint az osztályok körüli bizonytalanság nagy befolyással járt erre a körkörös modellre.

Szerinte a leglátványosabb változás a lobbista és aktivista réteg kibővítése a párt körül. Ez a procedúra teljesen megváltoztatja a párt vezetését. A körkörös berendezkedés nagyjából megmarad, azonban egyre jobban nőni fog azoknak a száma, akiket nem az ideológiai hovatartozás motivál, hanem az anyagi meggazdagodás. Rajtuk kívül pedig Crouch egy új rétegre is felhívja az olvasó figyelmét. Vannak ugyanis olyan emberek, akiket maga a párt bérel fel arra, hogy elvégezzenek egy munkát, és nem követeli meg ezektől az egyénektől a pártszimpátiát. Csak a munka legyen jó, amit elvégeznek. Ezek a különböző rétegek, körök aztán egyre jobban összefonódnak olyan lobbistákkal, akik azoknak a cégeknek dolgoznak, amelyek szeretnék a kormányzati üzletekből a részüket kivenni. A lobbisták aztán a pártokon belül találják magukat, ahol egyre nagyobb befolyásra tesznek szert, ezáltal pedig a teljes párt korrumpálódik Crouch szerint. Ennek katasztrofális következménye lesz a pártrendszerekre. Különösképpen a magukat szociáldemokratának, szocialistának valló pártok számára. A jobboldali pártok általában közelebb állnak az elithez, mondja a szerző, ezáltal a pártok ilyen szintű átalakulása nem zavarja meg az ő működésüket annyira.⁸ A baloldali pártok

⁷ Colin Crouch (2004): Post-Democracy. Polity Press 70. oldal

⁸ Colin Crouch (2004): Post-Democracy. Polity Press 76. oldal

törzsszavazói, aktivistái, tagjai viszont pont, hogy ez ellen az elit ellen fogalmazzák meg az álláspontjukat. Éppen ezért amikor azt látják, hogy az általuk szeretett párt az ő szemükben elárulja azokat az értékeket, amelyeket ők vallanak, úgy dönthetnek, és döntenek is sokan, szakítanak ezzel a közösséggel.

Ezt a folyamatot látjuk ma is, hiszen a baloldali pártok taglétszámai folyamatosan csökkennek. Annak azonban oka van, hogy a pártok ezeket a lépéseket megteszik. Az ok nagyon egyszerű: a mai modern politikai világban egyetlen útja van annak, hogy egy párt a lehető legszélesebb körben az üzenetét terjeszteni tudja, a pénz.

A régi rendszerben, ahol még nem volt rádió, televízió, az infokommunikációs eszközök nagy része hiányzott, sokkal egyszerűbb volt a politizálás. Általában minden pártnak volt egy nagy társadalmi bázisa, akikhez különféle nagygyűléseken szólt, illetve a pártújság volt még egy fontos eszköz. Ma azonban már sokkal több eszközt kell bevetni, ez pedig rengeteg pénzbe kerül. Itt jönnek képbe ezek a cégek (Melyek? Nem inkább a korábban említett cégek?). Anyagi támogatást, lehetőséget adnak arra, hogy a különféle médiumokon keresztül a lehető legnagyobb közegnek el tudják juttatni az üzeneteket. Erre pedig emlékszünk, azért van szükség, mert a pártok már nem csak, sőt - sok esetben egyáltalán - nem a saját szavazóikhoz akarnak szólni, hanem a nagy tömegekhez, akik általában érdekeik mentén szavaznak. Egyik problémából következik a másik probléma. A rendszer körkörös.

Crouch szerint erre a problémára az lenne a megoldás, ha nem a párt cégesedne el, hanem egy cég pártosodna. Erre hoz egy példát, az olasz Forza Italia-t. Ez a párt Silvio Berlusconi szüleménye, aki látva a kereszténydemokrata és a szocialista pártok összeomlását az 1990-es évek elején, úgy döntött, kihasználja a helyzetet. Elkezdett hatalmas összegeket átfolyósítani a különféle sikeres cégeknek bevételéből a pártba. Rengeteg pénzt költött médiára, vett egy kiadót, egy focicsapatot, kiépített egy üzleti birodalmat a párt közvetlen közelébe. Kezdetben magában a Forza Italia-ban nem is voltak tradicionálisnak mondható támogatók, párttagok, akik maguktól jöttek volna. Eleinte szinte csak a cégeknek alkalmazottjai voltak, később jöttek csak a kívülállók.⁹

Ez a példa jól mutatja azt az attitűdöt, amivel a mai modern politika világában sikerre lehet vinni egy pártot. Ez a modell életidegen viszont a baloldali pártoktól, ezért ők ezt nem tudják felvenni. Ha mégis megpróbálják, annak az eredményeit már említettem.

⁹ Colin Crouch (2004): Post-Democracy. Polity Press 75. oldal

A posztdemokrácia következménye

Colin Crouch, *A posztdemokrácia* zárófejezetében több konklúziót, kifejeletet megfogalmaz. A következőkben ezeket kívánom bemutatni.

A legnagyobb probléma a szerző szerint a vállalati uralom. Ez a faktor az összes fejezetben feltűnt, egy mindent átszövő problémáról beszélünk. Crouch úgy gondolja, hogy olyan megoldást kell találni, ami egyszerre megőrzi a kapitalizmus dinamizmusát, miközben háttérbe szorítja a vállalatokat. A korabeli gondolkodók szerint ez lehetetlen, mert a kettő szervesen összefonódik, Crouch viszont ezt vehemensen ellenzi. Szerinte a szabadpiaci gazdálkodás nem egyenlő a vállalati dominanciával. Azt mondja, az állam legfontosabb feladatának annak kell lennie, hogy a cégeket kiszorítsa a közsféra minden területéről, azokat újra tegye teljesen az államtól függővé. A neoliberális gazdasági rendszer, szerinte már nem a régi kapitalista alapokon nyugszik. Az új rendszerben az államnak nincs más feladata, mint biztosítani azt a legális, törvényes környezetet, ahol ezek a privatizált cégek által működtetett intézmények létezhesse. Ezt a berendezkedést kell radikálisan megváltoztatni, mert ez egyenes úton vezet a korrupcióba, és a képviseleti demokrácia halálába.

A másik probléma a társadalom apolitikussá válása. Ez is egy nagyon komplex akadály, amelynek leküzdése sok munkát fog igényelni. A lakosság nagy része csalódott a történelmi pártokban, illetve azt látja, hogy egyre kevesebb beleszólása van a politikai folyamatokba. Ezt az érzést kell megszüntetni.

Erre Crouch felkínál egy lehetőséget. Nagyon sokan elégedetlenek a mostani neoliberális rendszerrel, azonban úgy érzik nincs olyan közeg, ahol ezt ki tudnák élni. Ezért létre kell hozni különböző politikai mozgalmakat, ahová ezek az elégedetlen emberek elmehetnek, és ott kiadhatják frusztrációkat, miközben szervezkednek is. Ezzel párhuzamosan meg kell reformálni a baloldali pártokat úgy, hogy visszavisszük őket a régi bal-jobb törésvonalra. Amennyire csak lehet, függetlenítjük őket a vállalatok befolyásától, és ami Crouch szerint a legfontosabb, kimozdítjuk őket a neoliberális rendszer belesimulásából. Ezáltal pedig idővel újra szimpatikusak lesznek az embereknek, akik a mozgalmak után ezekhez a pártokhoz fognak csatlakozni. Végezetül pedig Colin Crouch azt mondja, hogy ez az egész neoliberális vadkapitalista rendszer, amiben élünk már nem tud sokáig fennmaradni, és hamarosan jönni fog egy válság, ami mindent megváltoztat majd.¹⁰

¹⁰ Colin Crouch (2004): *Post-Democracy*. Polity Press 104-123. oldal

II fejezet: A neoliberalizmus két válsága és a furcsa tovább élése

Nem kellett sokat várni 2004 után a Crouch által leírt válságnak a bekövetkezésére, ráadásul egymás után kettő is bekövetkezett. Az egyik a 2008-as hitelválság, amit a köznyelv a második nagy gazdasági világválságnak nevez. A másik Európában robbant ki, és főleg Európára volt hatással, ez a 2009-es euróválság. Ebben a részben ezt a két válságot fogom bemutatni, annak okait, történetét, valamint azt, hogy miként hatott a világra, azon belül is a nyugati liberális demokráciákra. A fő kérdés pedig az, hogy habár bekövetkezett e két nagy válság, miért is nem omlott össze a neoliberális gazdasági berendezkedés.

A 2008-as hitelválság

A 2008-as válság legfőbb oka, hogy a hitelpiac telítődése miatt a hitelező bankok figyelme a másodrendű adósok felé fordult, akik a régi hitelezési politikában nem vettek volna fel hitelt. Ezért új marketing módszerekkel kellett rávenni őket arra, hogy hitelt vegyenek fel, hiszen a banknak is bevételhez kell jutnia. Amerikában több évtizedes gyakorlata van a hitelből történő vásárlásnak, amely során a ház, az autó, a hajó vagy egyéb nagy értékű fogyasztási cikk a hitel fedezete. Ha a vevő fizetéseképtelenné válik, akkor jön a behajtó, a bank, vagy a kereskedő megbízásából és a fedezetet nyújtó ház, autó, hajó, ékszer stb. mellett még további értékeket foglal le és visz el, amíg a kötelezettség összegét ki nem teszik a lefoglalt értékek. Természetesen mindazok, akik hitelfelvevőként túlvállalták magukat, és ilyen helyzetbe kerültek, veszítettek. Mivel a hitel kihelyezési (pénzpiaci) verseny egyre élesebbé vált, így az amerikai belső piac első komolyabb recessziós hatása azonnal érezhetővé vált.

Ennek következtében jelentős nagyságrendet ugrott a bázis évekhez képest a „beragadt” ingatlanok és a behajthatatlan adósságok száma. Ez a nagyságrend már az ingatlanpiac számtalan ágon keresztbiztosított rendszerét sem tudta meggátolni a beomlástól, amely láncreakcióval vont maga után a pénzügyi és üzleti folyamatban részt vevő bankokat, biztosítókat, ingatlanfejlesztőket, pénzügyi és ingatlanalapokat. A válságra a nyugat különböző országai igyekeztek különféle megoldást találni, azonban ezek a valóságban csak átmeneti tűzoltások voltak. Az EU elfogadta, hogy hitelgaranciával finanszírozza a pénzügyi szektort

(továbbá a betétek után 50 000 euróig vállal garanciát, és engedélyt ad a tagoknak, hogy ezt 100 000 euróig emeljék).¹¹

2008. szeptember 30-án a francia kormány 3 milliárd euró tőkét biztosított a Dexia banknak. A kormány 320 milliárd eurós garanciát adott a 2009 vége előtt kibocsátott, 5 év vagy kevesebb esedékességű banki adósságokra. 40 milliárd eurós alapot hoztak létre továbbá, hogy bevásároljanak a legnagyobb francia bankok papírjaiból.

2008. október 9-én az olasz kormány bejelentette, hogy garantálni fogja a betéteket további 103 ezer euróig még az FITD garancián túlmenően. Egy 20 milliárd eurós alap lesz felállítva, hogy támogassák a bajba jutott bankokat. Az olasz kormány lehet, hogy belép a bankok tőkéjébe elsőbbségi részvények formájában.

Hollandia a betétekre 100 ezer euróig vállalt garanciát, amely 30 ezer euróról lett felemelve.

2008. október 3-án államosították az ABN-t és a Fortis bank biztosítás üzletágát.

A spanyol kormány 2008. október 7-én felemelte a betétekre adott garanciát 100 ezer euróra.¹²

A 2009-es euróválság

Az európai adósságválság, amelyet gyakran euróövezeti válságnak, vagy európai államadósságválságnak is neveznek, egy több éves adósságválság, amely 2009-től a 2010-es évek végéig zajlott az Európai Unióban (EU). Az eurózóna több tagállama (Görögország, Portugália, Írország, Spanyolország és Ciprus) nem tudta visszafizetni vagy refinanszírozni államadósságát, vagy megmenteni a túlzottan eladósodott bankokat nemzeti felügyelete alatt harmadik felek segítségével nélkül, mint például más euróövezeti országok, az európai Központi Bank (EKB), vagy a Nemzetközi Valutaalap (IMF).

Az eurózóna válságát a fizetési mérleg válsága okozta, amely a külföldi tőke hirtelen leállását jelentette a jelentős deficittel rendelkező és külföldi hitelektől függő országokban. A válságot súlyosbította, hogy az államok képtelenek voltak leértékeléshez (a nemzeti valuta értékének csökkenéséhez) folyamodni, amiért az euró közös valuta volt. A válság részletes okai országonként eltérőek voltak.

¹¹ Kormányshóvivő.hu: A válság eredete és kiszéledése
https://web.archive.org/web/20090123040555/http://www.kormanyshovivo.hu/page/pv_valsak_eredete_es_kiszedese

¹² Kormányshóvivő.hu: Nemzetközi kitekintés
https://web.archive.org/web/20090123040535/http://www.kormanyshovivo.hu/page/pv_nemzetkozi

A görög válságot a nagy recesszió zűrzavara váltotta ki, amelynek következtében több nyugati ország költségvetési hiánya elérte vagy meghaladta a GDP 10%-át. Görögország esetében a magas költségvetési hiány magas GDP-arányos államadóssággal párosult. Az ír államadósság-válság nem a kormányzati túlköltekezésből eredt, hanem abból, hogy az állam garantálta a hat fő írországi bázist. Bankok, akik ingatlanbuborékot finanszíroztak. A többi országgal ellentétben, Portugáliának az volt a jellemzője, hogy a 2000-es éveket nem a gazdasági növekedés jellemezte, hanem már a gazdasági válság időszaka, amelyet stagnálás, két recesszió (2002–2003-ban és 2008–2009-ben) és a költségvetési hiányt az Európai Unió Stabilitási és Növekedési Paktumában megengedett korlátok közé szorító költségvetési megszorítások jellemeznék.

2010 nyarán a Moody's Investors Service csökkentette Portugália államkötvény-besorolását, ami fokozott nyomást gyakorolt a portugál államkötvényekre. 2011 első felében Portugália 78 milliárd eurós IMF-EU mentőcsomagot kért államháztartásának stabilizálása érdekében.¹³

A két válság magyarázata

Ez a két válság volt az, ami a neoliberalizmust önmagában rázta meg, és amitől a baloldali értelmiség, a gondolkodók (élükön Colin Crouch-csal) azt várták, hogy ennek a rendszernek a végét hozza el. Ám ez, mint tudjuk, nem történt meg. A válságok jöttek és mentek, a rendszer pedig, kisebb változtatásokkal ugyan, de haladt tovább. A baloldal reneszánsza nem következett be. A gondolkodók értelmetlenül álltak ez előtt, így hát megpróbálták megmagyarázni a történéseket. Így tett Crouch is. Két könyvben dolgozta fel a két válságot, az egyik 2011-ben a másik 2020-ban jelent meg, és annak a hatásait a liberális nyugati demokráciára. Crouch két munkájában pedig láthatóvá válik az, a mára már mainstream-é vált állítás, amivel a baloldal a világon megpróbálta kimagyarázni ezt a fiaskót. Ahogy azt a 2008-as hitelválságra adott megoldásoknál írtam, a különböző országok úgy próbálták meg enyhíteni a krízist, hogy vagy hiteleket adtak a bankoknak, vagy ideiglenesen államosították azokat, elkerülve ezáltal azt, hogy megismétlődjenek az 1930-as események.

A válság óta nagyon sokan mondták, hogy a 2008-as azért nem volt katasztrofális kimenetű, mert a világ országai már túl voltak egy hasonló válságon, így tudták miként kell ezt kezelni.

¹³ Jeffry Frieden, Stefanie Walter: Understanding the Political Economy of the Eurozone Crisis
<https://www.annualreviews.org/doi/10.1146/annurev-polisci-051215-023101>

Ez valamennyire igaz, azonban Crouch szerint a valódi indok, amiért a kormányok ilyen gyorsan cselekedtek az az, hogy tudták milyen rendszerben élnek.¹⁴ Ez a rendszer pedig a dolgozatom elején említett és bemutatott globalista berendezkedés. A globális világban már szinte minden össze van kötve mindennel, nincs ez másképp a pénzügyi szektorral sem.

A pénzügyi szektor, különösképpen a részvények már-már teljesen nemzetközivé váltak, sokszor lehetetlen kibogozni a különféle részvényvásárlási hullámokat.

Ez pedig ugyanúgy igaz a banki szektorra is. Mivel a világ ennyire össze van kötve, a kormányok jogosan féltek attól, hogy az USA-ból induló hitelválság az ő gazdaságaikat is tönkre teheti. Ezért hát drasztikus lépéseket kellett tenni. Habár az 1930-as nagy gazdasági világválsághoz hasonló összeomlást sikerült elkerülni, az ár nagyon magas volt. Több trillió dollárt kellett a különböző országoknak a közpénzből arra szánniuk, hogy a bankokat megmentésük. Ez viszont ahhoz vezetett, hogy hatalmas államadósságok keletkeztek, illetve a legtöbb esetben jelentős hiány a költségvetésben. Ezt először azzal próbálták enyhíteni, hogy a bankokat újra eladták a privát szférába, ez azonban nem volt elég. Így hát jött az az intézkedés, ami a legtöbb baloldali gondolkodó szerint a legdrasztikusabb volt. Mivel közpénzt költöttek el arra, hogy a bankokat megmentésük, az államok a közsféra nagymértékű leépítésével próbálták enyhíteni költségvetési hiányukat.¹⁵ Emiatt pedig a válság valódi kimenetele az életszínvonal csökkenése lett mindenhol a világon. Az 1990-es évek óta az emberek az életszínvonal lassú, de folyamatos növekedéséhez voltak szokva a fejlett országokban. Még az olyan, nyugathoz képest elmaradt országok is, mint Oroszország, a posztszovjet térség államai is, ha nem is nagy léptékben, de képesek voltak a jólétet évről évre növelni. Ez a folyamat 2008-ban megszakadt, a következmények pedig beláthatatlanok voltak a baloldal számára, ami úgy tűnik képtelen volt kihasználni ezt a válságot. Ennek az okaira az euróválság után fogok kitérni, mert annak a mélyebb elemzése adja meg a választ erre a kérdésre.

Az európai adósságválságra az Európai Unió tagállamai hasonló választ adtak, mint a hitelválságra. Azonban fontos megjegyezni, hogy mivel a két válság ennyire közel volt egymáshoz, az EU tagállamai összességében rosszabbul jöttek ki ebből a periódusból, mint például az Egyesült Államok.

A válságban az elsőszámú megoldás ismét a bankok megmentése lett az állami pénzekből, illetve ebben a folyamatban részt vett több nemzetközi pénzügyi szervezet is. Furcsa módon azonban az EU különféle létesítményei nem vettek részt.

¹⁴ Colin Crouch (2011): The Strange Non-Death of Neoliberalism, Polity Press 20-22 oldal

¹⁵ Colin Crouch (2020): Post-Democracy After the Crises, Polity Press 52. oldal

Crouch szerint ennek az oka az, hogy az Európai Unió maga (ez fontos kitétel, nem maguk a tagállamok külön-külön) jár legközelebb ahhoz a posztdemokráciához, amit ő leírt.

Az Európai Parlament, a Tanács, a Bizottság látszólag azért nem vállalt ebben nagy szerepet, mert Nagy-Britannia megvétózta ezeket a törekvéseket, mivel már akkor is volt EU szkepticizmus a szigetországban, Crouch viszont ezzel vitatkozik. Szerinte a valódi probléma az, hogy ezek a döntéshozatali intézmények valójában csak azért léteznek, hogy kifelé, az átlagembernek egy erős központi demokrácia képét mutassák. Valójában azonban nem többek ezek üres tartalommal rendelkező látszat intézményeknél, amelynek a hatalma minimális. Crouch úgy gondolja, ennek oka az, hogy ezek a létesítmények ne jelentsenek veszélyt a neoliberális gazdaságra, ne tudják az európai piacot annál jobban szabályozni, mint ami az érdekük. Valamint az is szerepet játszik, hogy ezen intézmények vezető politikusai gyakran vannak kapcsolatban ezekkel a cégekkel magán úton, gazdasági úton, ezáltal azonban könnyen korrumpálhatók.¹⁶ Összességében láthatjuk, a válságok valóban komolyak voltak, az emberek megérezték a hatásukat, ezért kérdés, hogy miért nem tudott a baloldal ebből profitálni.

Erre a kérdésre számtalan gondolkodó kereste a megoldást, nem csak bal, hanem a jobboldalon is. A válságok alatt, valamint az utána következő években valós félelem volt a neoliberális gondolkodók körében, hogy a baloldal kihasználja ezt az instabilitást, radikalizálja az embereket, és akár sorban fogja megdönteni a kormányokat nemzetközi szinten. Ez viszont nemhogy nem történt meg, hanem azt láthatjuk, hogy a baloldal rosszabbul jött ki a válságból, mint ahogy belement. Mi lehetett ennek az oka? Az igazság az, hogy senki sem tud konkrét indokokat felhozni, mindenki csak spekulál, próbál magyarázatot találni, ezek azonban sokszor nem többek egyszerű konspirációs elméleteknél. Van azonban néhány olyan gondolat, amelyeknek szilárd alapja van, és habár konkrét bizonyíték nincs rá, mégis elképzelhető.

Az egyik legprominensebb gondolat, hogy a válság idején zömmel baloldali, harmadik utas kormányok voltak a különböző országokban, legfőképpen Európában, így hát az átlagember őket hibáztatta a válság miatt. Az emberek többnyire a meglévő hatalmi struktúrát hibáztatják a nehézségeikért, becsapva érzik magukat, mert a kormányuk szerintük - nem védi meg őket. Az is a baloldalra tolt a felelősséget, hogy a jobboldal egyértelműen őket tette felelőssé, felerősítve ezzel az emberek feltételezéseit. A kormányok pedig nem tettek semmit, hogy ez ellen harcoljanak, minden erejüket lefoglalta a válságkezelés.

A következő pont pedig épp ez a válságkezelés. Több országban, köztük Magyarországon is, ennek kezelése katasztrofális volt. Ahogy azt írtam a fejezet elején, a fő megoldás a közpénzből

¹⁶ Colin Crouch (2020): Post-Democracy After the Crises, Polity Press 79. oldal

való megmentés volt, ezzel azonban hatalmas terhet róttak az emberekre, és láthattuk, hogy az életszínvonal csökkent, milliók veszítették el az otthonaikat. Az emberek ténylegesen azt érezték, hogy a baloldal, ami mindig is arra építette fel magát, hogy az emberek oldalán áll, elárulta őket.

Erre a rossz válságkezelésre Crouch kínált egy mentőövet a baloldálnak. Szerinte azért történt mindez, mert a baloldal, a harmadik utasságával túlságosan beleállt a neoliberális berendezkedésbe. A Harmadik Utasság - mint fogalom - már az 1990-es évek óta jelen van szélesebben körben, és a meghatározó baloldali útirány volt a válságokig. Ezt az irányt azért találták ki, mert az államszocialista rendszerek bukása alatt széles körben elterjedt Fukuyama: *A történelem vége, és az utolsó ember* című könyvének a legjelentősebb állítása. A történelemnek vége van, a titánok harca, ami a hidegháború volt lezárult, és elérkeztünk a tökéletes rendszerbe.

A Harmadik út ezzel a kijelentéssel úgy vitatkozott, hogy habár a történelemnek vége, és a neoliberális rendszernek nincs alternatívája, de a rendszer maga az nem tökéletes. Éppen ezért a rendszeren belül kell megteremteni az élhető verziót. Innen is ered a név: Harmadik út. Se nem szocialista, se nem kapitalista, a kettő között pozicionálja magát. Ez a kijelentés azonban 2008-ban, majd 2009-ben majdnem sírba tette a baloldalt, mivel túlságosan belesimultak a rendszerbe, ezáltal pedig képtelenek voltak a válságot oly módon kezelni, hogy azt a rendszeren kívül tegyék meg. Crouch úgy gondolja, ez volt a baloldal történelmi hibája, és ez az a folt, amit mind a mai napig képtelen lemosni magáról. A válságokat túlélte a neoliberalizmus, kisebb változásokkal ment tovább minden, azonban hamarosan a világ belépett egy új korba, és feltűnt egy új politikai irányzat, ami először csak egy furcsa radikális maszlagnak tűnt, mára már viszont kinőtte magát, és veszélyt jelent nem csak a baloldalra, hanem a neoliberális jobboldalra is. Erre, illetve arra, hogy merre is tart most a baloldal a harmadik fejezetben fogok bővebben kitérni.

III. fejezet: A világ a válságok után

A két gazdasági válság, habár akkor még senki sem tudta, de alapjaiban rázta meg a világot, és ami a legfontosabb, az emberek bizalmát a meglévő politikai struktúrákban. Az átlagemberek nem értették a válság mögött meghúzódó bonyolult gazdasági okokat, csupán a következményeket látták. Az addig felfelé ívelő növekedést felváltotta előbb a recesszió, majd a stagnálás. Több százezer munkahely szűnt meg, melynek hatására emberek milliói váltak munkanélkülivé. Az emberek hitelei becsődöltek, vagy teljesen hirtelen megduplázódtak, ezáltal pedig szintén több millió ember vált hajléktalanná. Az ilyen instabil környezetben pedig az emberek elkezdenek alternatívák felé nézni, valami olyat keresve, amiről úgy érzik, hozzájuk, kisemberekhez szól. Mivel a baloldalon csalódtak, ott nem találták ezt meg. A 2010-es évek közepén azonban hirtelen feltűnt egy irányzat, ami 2022-ben már megkerülhetetlen, a jobboldali/nemzeti konzervatív populizmus. Ez az új irányzat hihetetlen erővel tört be a politikai palettára. A *populizmus* szó eredeti jelentése *nép*, ebből pedig ki is következtethető jelentése. A populisták ketté osztják a társadalmat, nem gazdasági, hanem morális alapon. Vannak a jók, a dolgozó kisemberek, az átlag választók, és vannak a gonoszok, akik általában a társadalmi, gazdasági elitben jelennek meg. Honnan is jönnek, és mi magyarázza a hirtelen jött népszerűségüknek. Erre próbál magyarázatot adni Crouch, illetve arra keresi a választ továbbra is, hogy vajon mi lehet az a kiút, ami végre kivezetheti a baloldalt abból a gödörből, amiben van, immár több, mint 30 éve.

Populizmus: Politizált nosztalgia

A populizmus, mint politikai eszköz egyáltalán nem új dolog, a történelem folyamán rengeteg politikai rendszer nyúlt hozzá, jellemzően diktatúrák, ahol az embereket folyamatosan egy ellenségképpel tartották félelemben. Legjellemzőbb példák a hitleri Németország, a Mussolini féle Olaszország, de a sztálini Szovjetunió is hasonló érzelmek alapján politizált. A 20. század második feléből is tudunk erre példákat hozni: az Argentínát több évtizedig vezető katonai diktátor, Juan Perón peronizmusa is gyakran nyúlt populista retorikához, de ide tartozik Gamal

Abden-Nasszer egyiptomi diktátor, Manuel Noriega panamai katonai vezető, és José Daniel Ortega Saavedra nicaragua-i elnök is. Azonban mára ez már átalakult, a populizmus sokkal több lett, mint egy retorikai eszköz, ideológiává nőtte ki magát. Maga a populizmus nem csak jobboldali lehet, Latin-Amerikában szinte csak baloldali populista pártokat, mozgalmakat találhatunk, szóval egyáltalán nem egy homogén ideológiáról beszélünk. Európában viszont szinte az összes jelentős támogatással bíró populista párt jobboldalinak vallja magát, ennek az okairól pedig a második fejezetben beszéltem részletesen. Észre véve, hogy van igény egy alternatívára, a populizmus gyorsan elterjedt. Érdekes azonban, hogy sok esetben nem új pártokban tűnt fel, hanem már meglévő, és gyakran nagy történelmi múlttal rendelkező pártok alakultak át. Erre a legtöbbször hozott példa az Egyesült Államokban a Republikánus párt, ami Donald Trump kampánya, majd elnöksége alatt alakult egy konzervatív populista párttá. Azonban a folyamat ennél hamarabb kezdődött el. Az első ilyen populista jeleket mutató pártok Kelet és Közép-Európában tűntek fel, azon belül is az egykori Varsói Szerződés országaiban. Ennek az okai szerteágazóak. A legjelentősebb viszont, hogy ebben a térségben a liberális demokrácia a rendszerváltás hullámai előtt egyáltalán nem, vagy csak tisztavirág életű rendszerekben volt jelen. Az itt élő emberek politikai szocializációja teljesen más volt a Nyugat-Európában élőkétől.

Mivel folyamatosan elnyomás alatt éltek, ezért sokkal nehezebben tudtak szocializálódni a liberális demokráciához, illetve volt még egy másik nagy probléma. Ezekben az országokban a nyugat egy álmokképként testesült meg, ahol mindenki gazdagon él, és ehhez a gazdasághoz nem kell más, csak szabad választásokat tartani, illetve átállni a szabadpiaci gazdaságra. Így is történt, azonban a várva várt jólét nem jött el egyből, sőt sok helyen az életszínvonal ideiglenesen esett is. Valamint az emberek azt látták, hogy a demokráciában a döntéshozás maga sokkal lassabb, nem egyről a kettőre haladnak a dolgok, hanem gyakran meg is állnak a folyamatok. Ezek miatt, illetve a két válság után az emberek csalódtak a liberális demokráciában, úgy érezték, nem kapták meg azt, „amire befizettek”. Elkezdtek ismét erős vezetői személy után keresni, olyan párt, mozgalom iránt, amely visszahozza nekik a jólétet, illetve a nemzeti nagyságot.¹⁷ A volt Keleti Blokk országaiban mindenhol találhatunk ilyen pártokat. Magyarországon, Csehországban, Szlovákiában, Romániában, Lengyelországban, de még Oroszországban, a Putyin által vezetett Egyesült Oroszország párt is mutat ilyen tendenciákat. Ezen térségből aztán a már megreformált populista ideológia kiterjedt Nyugat-Európába is, viszont itt már másabb formát öltött. Nyugaton a demokrácia, mint rendszer sokkal régebb óta

¹⁷ Colin Crouch (2020): Post-Democracy After the Crises, Polity Press 106. oldal

jelen van, szerves része az emberek életének, éppen ezért itt a populizmus nem a liberális demokráciák ellenében szólal meg, legalábbis nem teljesen. Franciaországban, Németországban, a Benelux államokban, Olaszországban a populista pártok sokkal inkább a xenofóbiára, az idegen gyűlöletre alapozzák politikájukat.¹⁸ Erre tökéletes példa az AFD (Alternative für Deutschland) Németországban, ami politikai üzeneteiben a bevándorlás ellenességet, a nemzeti önrendelkezést, a konzervatív értékeket propagálja.

Ezek a politikák aztán kiterjedtek az Egyesült Királyságra és Amerikára is. A Republikánus párt, élén Donald Trump-al, létrehozta a populizmus azon verzióját, ami a leghírhedtebb lett, hála a nyugati médiának. A pártok aztán elkezdtek egyre jobban erősödni, kihasználva az emberek növekvő elégedetlenségét a fennálló struktúrákkal szemben. Ez pedig oda vezetett, hogy 2022-ben a populista pártok sorra nyerik az európai választásokat, a baloldal pedig tanácstalanul áll ezek előtt. Crouch a legújabb, 2020-as könyvében azt írja, hogy a populizmus egy veszélyes ellenfél, viszont azt látja, ezek a pártok igazából csak „lufik”, akik a nosztalgiára építenek, a régmúlt ideológiákra, olyan értékekre, amelyek - szerinte - már csak a múlt relikviái.¹⁹ Azonban azt mondja, hogy igenis érdemes megnézni, miért is fordulnak ezekhez a pártokhoz az emberek. A válasz pedig erre a kérdésre, az igazságtalanság, a korrupció és a kettő összefüggése.

Korrupció, a neoliberalizmus lényege

A vállalati struktúra és a demokrácia, pontosabban a nyugati típusú liberális demokrácia kapcsolata mindig is nagyon különleges volt. Kezdetekben a kettő kellőképpen kijött egymással, ugyanakkora volt a hatalmuk is. A demokrácia, mint intézmény volt az átlagemberek intézménye, ahol gyakorolhatták állampolgári jogaikat. A vállalatok pedig a klasszikus liberális gazdaságpolitikák mentén forgatták a tőkét. A demokratikus rendszer adta meg a legitimációját ezeknek a cégeknek. Ez a helyzet azonban mára már nagyon is megváltozott.

Crouch úgy látja, hogy a neoliberalizmus a kettőt teljes mértékben össze akarja mosni, ezáltal pedig megteremteni a számára optimális berendezkedést. Egy olyan gazdasági rendszert, amely a demokrácia látszatát használja, annak a formális kereteit, de a valóságban már egyáltalán nem klasszikus liberális demokrácia. Ehhez pedig az út az egyre jobban szétterjedő korrupció. A

¹⁸ Colin Crouch (2020): Post-Democracy After the Crises, Polity Press 108. oldal

¹⁹ Colin Crouch (2020): Post-Democracy After the Crises, Polity Press 116. oldal

megvesztegetés, mint minden más a neoliberalizmusban, egy teljesen más formát öltött. Nem csak a klasszikus értelemben vett korrupcióról beszélhetünk. A legnagyobb probléma, Crouch, és a baloldali gondolkodók szerint, a köz és a vállalati szféra egyre nagyobb mértékű összeolvadása. Ahogy azt az első fejezetben említettem, ez a folyamat már több évtizede tart, azonban most érezteti igazán a hatását. A különböző országok kormányai elkezdtek a tradicionálisan állami hatáskörbe tartozó feladatokat kiszervezni magán kézbe. Először a banki, gazdasági szektor került sorra, amelyek nem voltak annyira feltűnőek. Ezeket követték a látványosabb intézmények, mint például a szociális szféra, egészségügy, és mára már az oktatás is sok országban kérdésessé vált. Ez a folyamat önmagában nem lenne nagy probléma, viszont arra nem számítottak sokan, Crouch szerint, hogy nem a tipikus magánosítás fog bekövetkezni, hanem egy hibrid folyamat. A magánkézbe került szociális feladatokat ellátó intézmények még mindig valamilyen szinten kapcsolhatók az államhoz. Ennek az oka, hogy így a cégek, vállalatok emberei sokkal könnyebben tudják a nem tiszta üzleteket megkötni, mert kívülről az állam védi őket. Ők pedig ezt meghálálják.

A másik fajtája az új típusú korrupciónak a vállalatok egyre nagyobb nyomásgyakorlása a kormányra. Ahogy azt a pártokkal foglalkozó fejezetben írtam, a cégek igyekeznek lobbistákat bejuttatni ezekbe a közösségekbe. Ez nem csak a pártok szintjén történik meg, hanem a kormányok szintjén is. A lobbisták eljutnak a pártok közelébe, és ott különféle eszközökkel ráveszik az adott kormányt, hogy az általuk képviselt vállalatnak adjanak engedményt, vagy éppen pályázati lehetőséget. Ez nem azt jelenti, hogy a lobbista átad egy aktatáskányi pénzt egy politikusnak, hiszen ennél sokkal kifinomultabb a korrupció. Nem csak a kormányok vannak ennek kitéve, hanem nagy nemzetközi szervezetek is. Crouch szerint erre a legjobb példa ismételten csak az Európai Unió. Intézményei a bürokratikus berendezkedés tökéletes példái, az összes gyermekbetegséget tartalmazzák, és mivel ilyen kifürkészhetetlen az egész, ezért a korrupció nagyon könnyen utat talál magának.²⁰

Mindezt összegezve tehát, a korrupció szerves részévé vált a neoliberalizmus által működtetett gazdasági szisztémának, a demokrácia pedig folyamatosan gyengül. Ezt pedig nem csak a politikával foglalkozó értelmiségi gondolkodók látják így, hanem bizony az átlagemberek is. Ők azok, akiket ez a rendszer a leginkább megkeserített, akik belefáradtak a túl bürokratizált állami szervezetekbe, és a korrupcióba, ami ezeket átszövi. A populizmus pedig ezt kihasználva egy olyan valóságot ad az embereknek, ahol a liberális demokrácia és a neoliberalizmus kéz a kézben jár, éppen ezért az egyik megszüntetéséhez, a másikat is át kell alakítani. Ez pedig, ha

²⁰ Colin Crouch (2020): Post-Democracy After the Crises, Polity Press 28-40. oldal

hagyják az emberek, akkor előbb vagy utóbb a nyugati demokráciák bukásához vezet, amely elkerülhetetlen lesz. A bukással pedig elérkezünk a posztdemokratikus társadalomba. Colin Crouch szerint azonban még nincs itt ez a rendszer és a folyamat még visszaváltoztatható. Ahogy azt 2003-ban is megtette, 2020-ban is felvázolta elképzeléseit azzal kapcsolatban, a baloldal hogyan tudná saját magát megreformálni, újra naggyá és relevánssá tenni.

A baloldal jövője (?)

A baloldal először az 1990-es években került válságba, amikor az automatizáció, digitalizáció, a munkásosztály folyamatos csökkenése, az államszocialista rendszer bukása, a nemzeti érzelmű politizálás reneszánsza, a neoliberalizmus exportálása a globalizáció által mind-mind együtt következett be néhány év leforgása alatt. Az emberek, az átlag választók nagyon gyorsan kezdtek elszivárogni a baloldali pártoktól. Emiatt pedig e pártoknak meg kellett saját magukat reformálniuk, bele kellett simulniuk az új világrendbe ahhoz, hogy életben tudjanak maradni. Ez sikerült nekik, és kezdetben az emberek is elhitték, hogy ezek a pártok tényleg azért kampányolnak, mert a létező rendszeren belül szeretnék megteremteni a normális, élhető rendszeralternatívát. Ez az álláspont aztán a két nagy válsággal ért véget, amikor a felelősség az akkor többségében kormányon levő baloldalt terhelte, és a legtöbben őket hibáztatták. Most pedig, lassan 15 évvel a 2008-as hitelválság után, a baloldal ismét csapdában van, nem találja a kiutat.

Crouch viszont ismét úgy gondolja, van egy lehetséges út, ami elhozhatja a reneszánszt. Mint már lassan 20 évvel ezelőtt, most is több állítást megfogalmaz.

Az első, és legszembetűnőbb, hogy szemben 2004-el, mostanra szinte teljesen elvesztette a hitét a pártok erejében. Úgy gondolja, a pártrendszerek 19 év alatt teljesen feloldódtak a neoliberalizmusban, ezt a folyamatot csak akkor lehet megtörni, ha magát a rendszert megdöntik. Túlságosan az adományokra, a média szereplésére fókuszálnak a pártok. Ez a folyamat 2004-ben még megállítható lett volna, de az azóta eltelt időszak „bebetonozta” a rendszert. Emiatt pedig nem a pártokat kell megreformálni, és még csak új pártokat se létrehozni, hanem sokkal inkább civil tömörüléseket kell alakítani. Ezek a mozgalmak, mivel hivatalosan nem pártok, képesek arra, hogy a rendszert kívülről megváltoztassák. A felépítésük

is sokkal lazább, mint egy politikai pártnak, nincs annyi elköteleződés, nincs párt bürokrácia, ami akadályozza a döntéshozást, az akciókat. Az átlagemberek sokkal könnyebben tudnak egy ilyen közösség tagjai lenni, tudásukat kamatoztatni.

Crouch következő javaslata, hogy az elmúlt években nagy népszerűségnek örvendő különféle civil, rendszerkritikus mozgalmakat, mint például a BLM, avagy Black Lives Matter, a #MeToo, és még sok ehhez hasonló támogatni kell, mert e mozgalmak nem csak egy adott kérdéssel foglalkoznak, hanem magát a neoliberális rendszert is támadják. Ezekhez a mozgalmakhoz tartozik még az identitás alapú politizálás felkarolása, annak megvédése attól, hogy arra a sorsa jussanak, mint sok más hasonló kezdeményezés az évek alatt. Amikor a rendszer azt látja, hogy egy megmozdulás valóban veszélyt jelenthet rá nem erőszakot alkalmaz. Éppen ellenkezőleg, felkarolja ezeket, ezáltal pedig megszünteti rendszerkritikusságukat, hiszen most már a rendszer részei lettek. Crouch szerint ezek a mostani, legfőképpen liberális újbaldali irányt képviselő mozgalmak azért jók, mert nem hagyják magukat felemészteni, illetve a mondanivalójuk annyira szemben áll a jobboldali neoliberális politikával, hogy az nem is tudná ezt megtenni.

A szerző további javaslata pedig szintén ebbe az irányba mutat. A kapitalizmust szinte egyáltalán nem érdekli a környezetvédelem, csak minimálisan tesz érte. Ez általában kimerül abban, hogy a különféle nemzetközi szervezetek által előírt környezetvédelmi szabályokat betartják. Crouch úgy gondolja, ezt a zöldpolitikát - ami az elmúlt években nagy népszerűségnek örvend főleg nyugaton - fel kell karolni. Erre azért lát esélyt Crouch, mert szerinte a zöld értékek nem különböznek sokban a baloldal értékrendjétől, a kettőt össze lehet egyeztetni, és egy zöld-vörös tengelyt kialakítani.

Ezek a fő álláspontok, amelyeket Crouch megfogalmaz.²¹ Ha ezeket, és a 2004-ban megfogalmazottakat összehasonlítjuk, akkor bizony sok ellentmondást találhatunk. Amíg a Posztdemokrácia végén azzal érvel a gondolkodó, hogy a reformbaloldaliság egy hiba volt, és vissza kell térni az eredeti marxista irányvonalhoz, addig 2020-ban már aktív támogatója lett ezeknek az újbaldali mozgalmaknak. A pártokhoz való viszonya, a gazdasági elképzelései, a neoliberalizmusról alkotott képe mind-mind drasztikus változásokon ment keresztül. Ez több embernek is feltűnő volt. Azt is mondhatjuk, Crouch önmagában egy vegyesen értékelt alakja a politológus világnak, és a baloldali értelmiségnek. Az utolsó fejezetben, elsősorban Couch posztdemokrácia elméletére vonatkozó reakciókat szeretném felvázolni.

²¹ Colin Crouch (2020): Post-Democracy After the Crises, Polity Press 140-166. oldal

IV. fejezet A posztdemokrácia fogadtatása, illetve tovább gondolása

Colin Crouch személye, illetve gondolatai mindig is nagy vitákat generáltak. Egy olyan emberről beszélünk, aki bocsánatot nem kérően írta le elméleteit. Már 2004 előtt is többször keveredett heves vitákba értelmiségi társaival, ez azonban még jobban kiéleződött, amikor megjelent a *Post-Democracy*. A könyv egy olyan konjunktúra idején jelent meg, amikor a neoliberalizmust, illetve a harmadik utas szociáldemokráciát kritikával illetni nem volt túlzottan népszerű álláspont. Az akkor elfogadott konszenzus szerint a rendszer, habár szenved néhány gyermekbetegségtől, tökéletes. A jobboldali értelmiség nagyon negatív volt Crouch-al. Olyan vádakkal illették, hogy ő egy neobolsevik, aki vissza akarja állítani az államszocialista rendszert, hogy ő egy kommunista, aki a régmúlt, - akkorra szerintük már kiderült - hibás ideológia egyik utolsó védelmezője. Nemcsak jobbról érték támadások, hanem balról is. A kortárs szociáldemokrata gondolkodói szerint Crouch nem értette az ideológia lényegét, illetve szándékosan kihagy az értelmezésből számára kényelmetlen elemeket, amelyek az ő narratívájának ellentmondának. A kritikusai közé tartozik Ingolfur Blühdorn, aki a *Post-Ecologist Governmentality: Post-Democracy, Post-Politics and the Politics of Unsustainability* című művében dolgozta fel Crouch elméletét. Ebben az írásban nem csak Crouch-al foglalkozik, hanem számos más, általa poszt, illetve neo-marxistának tartott szerzővel is. Szerinte, maga a posztdemokrácia elmélet helyes, és egy jó irány ahhoz, hogy megértsük a modern demokrácia hibáit. Azonban úgy gondolja, hogy az elmélet tele van számos, szerinte hibás marxista retorikával, ami félreértelmezi a liberális demokráciát. Illetve, szerinte a legnagyobb baj, hogy nem tud objektív tudományos írás maradni, mert egy olyan ember írta, akinek van egy szilárd politikai álláspontja. Szerinte a könyvnek jobban kellene tudományos irányba haladnia, nem pedig egy irányadó útra lépnie. Úgy gondolja, hogy az a fajta optimizmus, amit a neomarxista gondolkodás ad, az hamis, mert bele ragadt olyan politikai elemzésekbe, amelyek egyszerűen nem illeszkednek korunk posztpolitikai konfliktusaihoz. Nem fektet valódi bizalmat az emancipációs projektbe, hanem paternalista módon becsatornáz minden frissen megjelenő politikai energiát a kiszámítható struktúrákba.²²

²² Ingolfur Blühdorn: *Post-Ecologist Governmentality: Post-Democracy, Post-Politics and the Politics of Unsustainability*

https://www.researchgate.net/profile/Ingolfur-Bluehdorn/publication/282174492_Post-Ecologist_Governmentality_Post-Democracy_Post-Politics_and_the_Politics_of_Unsustainability/links/58f1ddedaca27289c212a93e/Post-Ecologist-Governmentality-Post-Democracy-Post-Politics-and-the-Politics-of-Unsustainability.pdf

Azonban nem csak ilyen reakciókat kapott Crouch. Voltak, akik támogatták, sőt egyesek még látnoknak is gondolták. Ez a nézet főleg a két válságkor erősödött fel, mert sokan úgy látták, hogy Crouch jóslata beigazolódott. Ilyen volt Chamsy el-Ojeili is, aki egy nagyon rövid összefoglalót írt a posztdemokrácia téziséiről. Chamsy szerint Crouch egy remek művet írt meg, ami, habár szerinte több helyen furcsa módon tálalja téziseit, végezetül sikerült elérnie célját. Olyan művet írt, amely provokatív, ezáltal pedig gondolkodásra ösztönzi az olvasót, hogy foglaljon állást ebben a témában.²³

Hasonlóképpen gondolkozik Aliénor Ballangé is, viszont kicsit másként fogalmazza meg gondolatait, mint elődei. Ő is úgy gondolja, hogy Crouch egy nagyon jó elméletet tett le az asztalra, azonban kicsit felszínesnek véli. Úgy látja, a posztdemokrácia egy jó kiinduló pont lehet ahhoz, hogy megértsük a modern kor problémáit, de szerinte nem lehet vele jellemezni minden, magát demokratikusnak gondolt országot. Erre az az indok, hogy a demokrácia teljesen más formában jelenik meg Nyugat-Európában, mint Kelet-Európában, vagy Latin-Amerikában. Ezért szükség van átalakításra, illetve további vizsgálatra ahhoz, hogy minden egyes országban meg tudjuk érteni a posztdemokrácia kialakulását.²⁴

Ugyanezt az álláspontot képviseli Claudia Ritzi is, habár ő megértőbb Crouch-al, mint Ballangé. Ő úgy látja, hogy Crouch tökéletesen vázolta fel, hogy milyen lenne a posztdemokratikus társadalom. A neoliberalizmus az 1970-es években elkezdett munkáját sikeresen tudta folytatni 2008-ig, amikor is a válság egy hirtelen megálljt parancsolt a rendszernek, ami aztán csak lassan tudott újra indulni. Ritzi szerint további kutatómunkára van szükség ahhoz, hogy meg tudjuk érteni pontosan milyen is ez a rendszer, illetve, hogy a demokrácia krízise valóban itt van-e.²⁵

Legizgalmasabbak azonban szerintem azok a gondolkodók, akik megpróbálták a posztdemokrácia elméletet tovább gondolni, a saját nézeteik alapján kicsit átalakítani. Ők olyan értelmiségiek, akik, habár egyetértenek az alapvető tézisekkel, de a helyzet megoldásában jelentősen más véleményen vannak, mint Crouch. Így gondolkoznak többek között Hubertus Buchstein és Dirk Jörke. Ők együtt több írást is kiadtak, amik Crouch munkáival foglalkoznak. Az egyik ilyenben dolgozzák tovább az elméletet, a megoldás szempontjából.

²³ Chamsy el-Ojeili: Review of Post-Democracy

<https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1743453X0500100210>

²⁴ Aliénor Ballangé: Post-democracy: Principles and ambiguities, 128-145

<https://link.springer.com/content/pdf/10.1057/s41253-016-0024-3.pdf?pdf=button>

²⁵ Claudia Ritzi: Neoliberal Hegemony and the Post-Democratization of the Public Sphere. An analytical framework to evaluate the democratic quality of political discourse

https://institucional.us.es/revistas/comunicacion/11/292-672-3-PB_ritzi.pdf

A két szerző szerint a demokrácia valójában nem csak egy intézményrendszer, sokkal több annál. Szerintük a demokrácia maga szinte egyidős az emberiséggel. Folyamatosan változik, fejlődik a civilizációkkal együtt. A liberális demokrácia is csupán egy állomása ennek a fejlődésnek, és az most éli a végéit, évtizedeit. Azok, akik ezt meg akarják állítani, szerintük az árral szembe mennek. Ahová - véleményük szerint - most érkezünk, az egy választóvonal. Vagy az emberiség tovább halad a Crouch által vizionált úton, vagy megreformáljuk, sőt újra definiáljuk a demokrácia fogalmát. Ehhez szerintük az emberi tömegek erejére van szükség, mint mindig. Ha az emberek képesek lesznek újra felismerni, mi a valódi érdekük, kimozdulni a kapitalizmus, a neoliberalizmus által nyújtott konformitásból, akkor az emberiség újra a jó útra fog lépni. Ehhez elsősorban az kell, hogy legyenek olyan pártok, akiknek a fő célja nem a hatalomra jutás, hanem az emberek összefogása egy ideológia mentén. Egy olyan ideológia mentén, aminek a fő célja a rendszer leváltása.²⁶

Két, további szerzőt érdemesnek vélek kiemelni. Michel Wieviorka és Jonathan P. Eburne. az *A Critique of Europe* című művükben Crouch tézisének arra használják fel, hogy az Európai Unió manapság legprominensebb problémájával foglalkozzanak. Ez pedig, hogy az európai demokrácia veszélyben van, nem kívülről, hanem belülről. Ők a nemzeti populizmus hirtelen előretörését tartják az egyik legnagyobb problémának, az oka ennek pedig igencsak érdekes. Szerintük a populizmus nem egy kívülről jövő támadás, hanem egy jelzés belülről, Európából, hogy az emberek elégedetlenek a mostani rendszerrel. A szerzők úgy látják, az Unió meggyengült, túlzottan bürokratikus lett, ennek következményeként pedig elvesztette a lehetőségét, hogy a fontos regionális és geopolitikai kérdésekben fel tudjon lépni, azokra megoldást tudjon kínálni. Ehhez még hozzájön a tagállamok közötti versengés, folyamatos vita, ami együttesen odáig vezetett, hogy az emberek elkezdtek elveszteni a hitüket ebben a szervezetben. Éppen ezért az Európai Unió legfontosabb dolga, hogy képes legyen valódi partnerként fellépni, és egy valóban erős és egységes szervezatként működni.²⁷

Akiket még szeretnék kiemelni: Theodore Pelagidis, Louka T. Katseli, John Milios. Munkájuk a *Welfare State and Democracy in Crisis: Reforming the European Model* címen jelent meg, amely, ahogy *A Critique of Europe* mű is, nem csak a posztdemokrácia elmélettel foglalkozik, hanem úgy általánosságban a jóléti állam, azon belül pedig Európa válságával. Crouch tézisének

²⁶ Hubertus Buchstein, Dirk Jörke: Redescribing Democracy
<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0010414016633227> 811-840

²⁷ Michel Wieviorka, Jonathan P. Eburne: A Critique of Europe
https://www.jstor.org/stable/pdf/23358663.pdf?refreqid=fastly-default%3A3447362bce12fe81a165951c1c2c2abb&ab_segments=0%2FSYC-6744_basic_search%2Fcontrol&origin=search-results

e szerzők a saját tézisük kiegészítésére használják fel. A felszínen ugyanazt gondolják a neoliberalizmusról, a globalizációról, a részletek viszont különböznek. A legszembetűnőbb különbség a gazdasági elképzelések terén található. Szerintük se a kapitalista, se a szocialista, de még a szocialista piacgazdaság se egy követendő példa. Az indok pedig az, hogy ezek a rendszerek a neoliberális rendszerben jöttek létre, vagyis a rendszert szolgálják ki. A demokrácia válsága tette lehetővé ezt a helyzetet, az hozta el a neoliberalizmust. Ebben pedig megtalálhatjuk a főbb különbséget a két tézis között. Crouch szerint a neoliberalizmus okozta a válságot, szerintük viszont a demokrácia önmagától gyengült meg. Ez egy természetes folyamat, illetve az elkényelmesedés is közrejátszott. A Szovjetunió bukása után nem volt ellenfél, ezért a demokrácia komfortossá vált, és engedte, hogy belülről meggyengítsék, mert úgy gondolták az emberek, hogy a nagy harcot már megnyerték. Ez a felfogás pedig most hozta el a nagyon komoly következményeket. Megoldásaikban sokban egyeznek az előzőleg említett két gondolkodóval, bár szerintük nem az emberek kezében van a végső döntés, hanem azoknál a döntéshozóknál, akiket a választók hatalomra juttattak. Éppen emiatt ezekre az emberekre kell nagyobb nyomást helyezni, a korrupció ellen sokkal jobban fellépni.²⁸

Összeségében elmondhatjuk, hogy Crouch műve nagyon nagy hatással volt a politikai gondolkodók világára. Sokan sokféleképpen értelmezik gondolatait, gyakran pedig ki is egészítik azokat saját világnézetükkel. A következőkben én is ezt fogom tenni, összefoglalom az eddig leírtakat, illetve kifejtem röviden saját véleményem Colin Crouch műveiről, téziseiről, a baloldaltól, illetve arról, hogy Crouch megoldásai vajon lehetnek-e tényleges megoldások.

²⁸Theodore Pelagidis, Louka T. Katseli, John Milios (2017): Welfare State and Democracy in Crisis: Reforming the European Model, Routledge 2-14. oldal

Baloldal. Merre tovább?

Colin Crouch három művének elolvasása számomra nagyon tanulságos volt. Ahogy közeledtem a 2020-as könyvének a végéhez, ért meg bennem az a gondolat, ami végül az alapját képezte dolgozatom címének. Amikor tanulmányoztam Crouch írásait azt véltem felfedezni, hogy a baloldali pártok világszerte akarva akaratlanul, de az ő lépéseit követték. Sőt nem csak a lépéseit, hanem a gondolatmenetének fejlődését is. Éppen emiatt a hasonlóság miatt választottam ezt a címet.

A baloldal története szerintem azért szolgál sok tanulsággal, mert paradox módon ugyanolyan hibákat követnek el, mint egy átlagember az élete során. A Szovjetunió felbomlása utáni zűrzavaros időszakban a túlélést tényleg az biztosította a szociálisan érzékeny pártok számára, ha teljes mértékben eltávolodnak az államszocialista ideológiától. Ez azonban, véleményem szerint, olyan mértékeket öltött, amivel most a baloldalnak szembe kell néznie. A baloldali identitás mindig is sokkal nehezebben volt megfogható, mint a jobboldali. Régen könnyen észrevehető törésvonalak voltak a társadalomban, és a két oldal is sokkal konzisztensebb volt abban a tekintetben, hogy a tradicionális elvek mellett maradtak. Manapság ez egyáltalán nincs így, a jobboldal sokkal „baloldalibb” lett. Jobban hajlanak a szociális érzékenységre, arra, hogy az átlagemberek érdekeit képviseljék, még ha csak látszólag is. Erre szerintem a legjobb példa a 3. fejezetben említett populizmus, amit Crouch lenéz. Ez egy hiba az ő részéről, a nemzeti konzervatív populizmus, ahogy sokan hívják, azért tudott ennyire megerősödni, mert az emberek azt a „baloldaliságot”, a dolgozó kisemberek mellett való kiállást tudták látni ezekben a pártokban, amit a baloldalban is szerettek. Ezt Kelet-Európában még tovább erősíti a posztsovjét idők erős nacionalista retorikája, amit ezek a pártok ügyesen használnak ki. A baloldal azzal, hogy ezt nem vette észre, egy hatalmas hibát követett el, amit aztán sikerült újra megtenni az identitáspolitikákba történő beállással. A kezdetekben ezek tényleg jó célokért küzdöttek, de aztán úgy fejlődtek, hogy saját maguk ellentétjei lettek. A legjobb példa, hogy ezek az emberek előszeretettel azért küzdenek, hogy egyenlőség és szólásszabadság legyen, miközben aktívan hallgattatnak el mindenféle kritikát, és maguknak olyan alanyi jogokat akarnak kiharcolni, amelyek másoknak nincsenek. Még rengeteg példát tudnánk felsorolni, de az üzenet ez: az emberek nem kérnek már ezekből, vissza szeretnének menni az egyszerűbb időkbe. A baloldal pedig erre görcsösen nem hajlandó, mert az újbaloldali zöld neomarxista doktrína a folyamatos progresszívizmust követeli meg, még akkor is, amikor egyértelműen látszik, hogy ez egy zsákutca.

Az ideológiát nem szabad szolgalelkűen követni, azt folyamatosan igazítani kell. Ami pedig a legfontosabb, versenyeztetni más ideológiákkal, mert csakis így tudjuk elkerülni, hogy a világnézetünk beszűküljön, és egy buborékban kezdjünk el élni, és gondolkodni. Végezetül, én úgy gondolom, a baloldal jövője abban rejlik, ha felülvizsgálja a saját, sok esetben több százéves múltját, képes lesz elhelyezni magát a folyamatosan változó világban, valódi alternatívát kínálni a neoliberalizmusra, nem másolni az egyes országokban jól működő rendszereket, hanem a pártok a saját országukhoz igazítva alakítják ki az ideológiájukat. Ahol az identitáspolitikák, a zöldpolitikák nem tudnak megragadni, akkor ott máshoz kell nyúlni. A legfontosabb viszont, hogy visszaszerezzék az emberek bizalmát, nem az elitnek kampányolni, hanem az átlagembereknek. Lehet, hogy a munkásosztály eltűnt a nyugati világból, de a helyébe lépett az a dolgozó réteg, amely a baloldal új bázisa lehet. Csak meg kell találni az említett módszerek segítségével azt, amire ezek az emberek vágnak, és aszerint politizálni. Erről szólt a baloldaliság, a szocializmus.

Szakirodalom

Colin Crouch (2004): Post-Democracy. Polity Press

Colin Crouch (2011): The Strange Non-Death of Neoliberalism, Polity Press

Colin Crouch (2020): Post-Democracy After the Crises, Polity Press

Theodore Pelagidis, Louka T. Katseli, John Milios (2017): Welfare State and Democracy in Crisis: Reforming the European Model, Routledge

Felhasznált források

The British Academy: Colin Crouch életrajza

https://www-thebritishacademy-ac-uk.translate.google/fellows/colin-crouch-FBA/?x_tr_sl=en&x_tr_tl=hu&x_tr_hl=hu&x_tr_pto=sc

Kormányzónívő.hu: A válság eredete és kiszéledése

https://web.archive.org/web/20090123040555/http://www.kormanysovivo.hu/page/pv_valsa_g eredete es kisselesedese

Kormányzónívő.hu: Nemzetközi kitekintés

https://web.archive.org/web/20090123040535/http://www.kormanysovivo.hu/page/pv_nemzetkozi

Jeffrey Frieden, Stefanie Walter: Understanding the Political Economy of the Eurozone Crisis

<https://www.annualreviews.org/doi/10.1146/annurev-polisci-051215-023101>

Ingolfur Blühdorn: Post-Ecologist Governmentality: Post-Democracy, Post-Politics and the Politics of Unsustainability

https://www.researchgate.net/profile/Ingolfur-Bluehdorn/publication/282174492_Post-Ecologist_Governmentality_Post-Democracy_Post-Politics_and_the_Politics_of_Unsustainability/links/58f1ddedaca27289c212a93e/Post-Ecologist-Governmentality-Post-Democracy-Post-Politics-and-the-Politics-of-Unsustainability.pdf

Hubertus Buchstein, Dirk Jörke: Redescribing Democracy

<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0010414016633227 811-840>

Chamsy el-Ojeili: Review of Post-Democracy

<https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1743453X0500100210>

Aliénor Ballangé: Post-democracy: Principles and ambiguities, 128-145

<https://link.springer.com/content/pdf/10.1057/s41253-016-0024-3.pdf?pdf=button>

Claudia Ritzi: Neoliberal Hegemony and the Post-Democratization of the Public Sphere. An analytical framework to evaluate the democratic quality of political discourse

https://institucional.us.es/revistas/comunicacion/11/292-672-3-PB_ritzi.pdf

Michel Wieviorka, Jonathan P. Eburne: A Critique of Europe

https://www.jstor.org/stable/pdf/23358663.pdf?refreqid=fastly-default%3A3447362bce12fe81a165951c1c2c2abb&ab_segments=0%2FSYC-6744_basic_search%2Fcontrol&origin=search-results